

Rusya İmparatorluğunun Dış Politikası ve XIX. Yüzyılın Başlarında İrevan Hanlığı'nda Etnodemografik Durumun Değişmesi

Nigar Gözelova*

Özet

Sunulan makalede temel amaç, XVIII. yüzyılın sonları - XIX. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu'nun sömürgeci politikasının İrevan Hanlığı nüfusunun etnik yapısına etkisinin boyutunu araştırmaktır. Rusya'nın izlediği bu politikanın temel amacı Hristiyan nüfusun (Gürcülerin ve Ermenilerin) desteğini arkasına alarak bölgenin sayıca üstün olan, fakat "güvensiz unsur" gibi gösterilen (başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere) Müslümanları Azerbaycan'ın bu bölgesinden sıkıştırıp çıkarmak, böylece bütün bir halkın tarihi kaderine darbe vurmaktır. Rus planına göre bu iki Hristiyan devlet, Rusya İmparatorluğu'nu komşu Müslüman devletlerden koruyacak "tampon" rolünü oynamalı, Kafkasya'da Rusya etkisinin güçlenmesine hizmet etmeli, ayrıca genişlemekte olan Rusya İmparatorluğu'nun güney ve güneydoğu sınırlarının güvenliğini sağlamalı idi. Rus işgali sırasında Ermeniler İrevan Hanlığı nüfusunun yaklaşık % 20'sini oluşturuyordu. Yerli Azer-

baycan Türklerinin acımasız şekilde imba edilmesi ve Ermeni nüfusunun göç politikasıyla artırılması sonucunda, İrevan Hanlığı'nda etnodemografik durum kısa süre içinde yapay şekilde değiştirildi.

Anahtar Kelimeler: İrevan Hanlığı, Rusya.

Ethno-Demographic Change In Irevan Khanate As The Policy Of The Russian Empire at the Beginning Of The XIXth Centuries

Abstract

The purpose of this article is to research of the policy of the Russian Empire and change of ethnic composition of the population in Irevan khanate at the end of the XVIII - beginning of the XIX centuries. Russian Empire policy in South Caucasus was based on the Christian population (Armenians and Georgians), displace Muslim (Azerbaijani turks) from their land, regarding them as unreliable element, thus the manipulating the history of a whole nation. According to its plan these two Christian states would buffer against Muslim neighbors (Qajar Iran and Ottoman state), and help to growing influence of Russia in the South Caucasus, and also would ensure the safety of its eastern borders. As it is known by all sources, Armenian population of Irevan khanate before the Russian invasion was less than 20 per cent. As a result of the policy of extermination of the local population and the resettlement policy of the Russian government, ethno-demographic condition in Irevan khanate was artificially changed.

Key Words: Irevan Khanate, Rusia.

Takdim olunan makalede biz, XVIII. asrın II. yarısından XIX. asrın ilk on yılına dek kendi sınırları dahilinde tarihi Azerbaycan topraklarını ihtiva etmiş, İrevan Hanlığı'nda etnodemografik durumun değişim sürecini gözden geçirip tedkik ediyoruz.

Günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti'nin bulunduğu tarihi Azerbaycan topraklarında, XIX. yüzyıldaki Rus işgaline kadar

(*) Dr., Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Bilimler Akademisi "A.A. Bakıbanov Adına Tarih Enstitüsü" Araştırma Görevlisi.

halkının ekseriyeti Azerbaycanlı Türklerden oluşan *İrevan* Hanlığı hüküm sürmekteydi.

Ermeni tarihçiler, ortaçağın sonlarından başlayarak “en eski zamanlardan itibaren Kafkasya bölgesinde Ermeni devletinin varlığı” düşüncesini yerleştirmeye çalışıyorlar. Onlara göre Doğu Ermenistan’a Nahçıvan, Gence, Karabağ ile birlikte *İrevan* Hanlığı’nın toprakları da dahildi. XX. yüzyılın 80’li yıllarının sonlarında yeni Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının başlaması ile bağlantılı olarak Ermeni propaganda araçlarının dikkat çekecek kadar etkin hale geldiği görülmektedir.

Karakoyunlu *Hükümdarı* Cihanşah döneminde (1441 yılında) Ermeni Gregoryan Katalikosluğu’nun merkezi, Kilikya’nın Sis şehrinde Azerbaycan’a-*İrevan* yakınlarında bulunan *Üçkilise* (*Üç müezzın*) *Manastırına* nakledilmiştir. Bu zamandan itibaren Ermeniler, Karakoyunlu hükümdarlarının himayesinden yararlanarak tam bağımsızlık kazanmış, konumları güçlenmiş, *Üçkilise* de tüm Ermenilerin dini merkezine dönüşmüştür. Belirtmek gerekir ki, 1441 yılında Ermeni Gregoryan Katalikosluğu’nun merkezinin *İrevan bölgesine* (*Çukursa’d’a*) nakledilmesine kadar burada Ermenilere mahsus hiçbir yerleşim birimi ve yahut köy bulunmamıştır.

Safeviler döneminde Azerbaycan toprakları *Şirvan*, *Karabağ* (*Gence*), *Çukursa’d* (*İrevan*) ve Azerbaycan (Tebriz) Beylerbeyliklerine dahildi. Bu beylerbeylikler “Azerbaycan” eyaletinde birleşmişti¹. O sıralarda Azerbaycan arazisi günümüz arazilerinden daha büyüktü. Bunun nedeni ise XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan toprakları Rusya İmparatorluğu ve günümüzde “İran” olarak isimlendirilen toprakları yönetmiş olan Kaçarlar arasında paylaşılmıştır².

Nadir Şah Afşar döneminde (1736-1747) *Çukursa’d* Beylerbeyliği iki idari bölgeye bölündü: *İrevan* ve Nahçıvan. Söz konusu dönemde bu bölgeler direkt Nadir Şah’a bağlıydılar. Fakat Nadir Şah’ın hakimiyetinin son yıllarında Güney Kafkasya’da merkezi

yönetim önemli ölçüde zayıfladı. Artık 1747 yılında *İrevan* Hanlığı bağımsız devlet gibi ortaya çıktı. 1804-1813, 1826-1828 yıllarında yaşanan Rusya-İran savaşları sonucunda Rusya Güney Kafkasya, o cümleden *İrevan* Hanlığı üzerinde denetimi tam olarak sağladı. Rusya-İran savaşları (1804-1813, 1826-1828), *Gülistan* (1813) ve *Türkmençay* (1828) Barış Antlaşmaları’nın imzalanması ile sonuçlandı. Söz konusu antlaşma maddelerine göre, Azerbaycan toprakları Kaçar Devleti ile Rusya İmparatorluğu arasında bölündü ve Aras nehri iki devlet arasında sınır olarak kabul edildi. *Türkmençay Barış Antlaşması*’nın imzalanmasından 3 ay sonra Rus Çarı I. Nikolay’ın 1828 yılında imzaladığı bir kararnameye göre, Azerbaycan’ın Nahçıvan ve *İrevan* Hanlığı kaldırıldı. Onların yerine Ruslar tarafından yönetilen “Ermeni ilçesi” denen yeni idari kurum oluşturuldu. 1849 yılında bu ilçenin adı değiştirilerek “Erivan Guberniyası” yapıldı. Bu zamandan itibaren Azerbaycan’ın kuzey kısmı Rusya’nın işgalci ve sömürgeci siyasetinin uygulanması için asıl meydana dönüştü. Söz konusu siyaset, bölgenin (Güney Kafkasya’nın) Hıristiyan halklarını arkasına alarak Müslüman halkın, özellikle Azerbaycan Türk etnik unsurunun rolünü ve önemini gaddarca, planlı bir şekilde azaltmaya hizmet etmekteydi. Rusya resmi çevreleri bu amaçla aktif siyaset yürütmekte, bölgede etnodemografik manzarayı değiştirmeye çalışmaktaydılar.

Ermenilerin, Rusya’nın İran ve Osmanlı’dan işgal ettiği topraklara yerleştirilmesi ve buralarda Rusya’nın himayesinde Ermeni devletinin kurulması rastgele bir olay değildi. Belirtmek gerekir ki, Safevilerin zayıflamasından yararlanan I. Petro, 1724 yılında Ermenilerin Azerbaycan’ın Hazar Denizi kıyılarında, Derbent ve Bakü, ayrıca Gilyan, Mazenderan ve Goran bölgelerinde yerleşimi için bir ferman yayımladı. Bu fermana göre Ermeniler, Rusya İmparatorluğu’nun Güney Kafkasya’dan Basra körfezine kadar geniş arazileri ele geçirme pla-

(1) Minorsky: 1949, 100-102.

(2) Lokhart: 1958, 4-5.

ının uygulanmasında “beşinci kolon” rolünü oynamalı idi. Petro’nun amacı başkenti Hazar Denizi’nin sahilinde olacak bir Hıristiyan devleti kurmak ve buraya İran ve Osmanlı’dan getireceği Ermenileri yerleştirmekle ele geçirdiği bölgeleri güvence altına almaktı. Fakat onun Kafkasya’daki askeri başarısızlıkları ve ölümü, bu planı bir süreliğine erteledi.

Bu ferman, sonraları Rus Çarlığı’nın yürüttüğü politikanın temelini oluşturdu. Kafkasya’nın işgal edilmesinde, bu bölgedeki nüfusun değiştirilmesi önemli idi. Bu bağlamda II. Yekaterina Ermenilerin himayeye alınması ile ilgili bir karar almıştı. Rusların yürüttükleri siyaset, Hıristiyan (Ermeni ve Gürcü) halkın desteğini arkasına alarak, “güvensiz unsur” gibi değerlendirilen zengin ve şerefli tarihe sahip Müslüman (Azerbaycan-Türk) halkı bölgeden sıkıştırıp çıkarmaktan ibaretti. Örneğin G. A. Potyomkin³ bu amaca ulaşmak için özel bir program hazırlamıştı. Söz konusu programa göre Azerbaycan toprakları “Doğu Gürcistan” ve “Doğu Ermeni Krallığı” arasında paylaşılmalı idi. G. A. Potyomkin (ve Rusya resmi çevrelerinin) fikrinde, bu iki Hıristiyan Krallığı, Rusya İmparatorluğu’nu “komşu Müslüman devletlerden koruyacak” devletler olmalı, Kafkasya’da Rusya’nın etkisinin artmasına hizmet etmeli, doğu sınırlarının güvenliğini temin etmelidir.

Rusya ve İran arasında birinci (1804-1813) ve ikinci (1826-1828) savaşlar Azerbaycan için tarihi facia ile sonuçlandı. Rusya ile İran arasında imzalanmış olan Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları hem Azerbaycan’ı ikiye böldü, hem de Osmanlı ve İran’dan 10 binlerce Ermeni’nin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesinin temeli atıldı.

Türkmençay Anlaşması’nın sonucu olarak, 40.000 Ermeni Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerine yerleştirildi. 1829 yılının Edirne (Adrianopol) (bu anlaşma 1828-1829 yılları Rus-Osmanlı savaşlarına son vermiştir) Anlaşması’nın sonuçlarına göre ise Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan 90.000 Ermeni Azerbaycan’a yerleştirildi.

Ermeniler genellikle Azerbaycan’ın Nahçıvan, İrevan ve Karabağ Hanlıkları topraklarına yerleştiriliyordu. İran ve Osmanlı için stratejik önemi olan bu bölgelerde Hıristiyan nüfusunun yerleşmesi Çar Ordusu’nun temel planı idi.

Türkmençay Barış Antlaşmasından (1828) sonra, Ermeni Katalikosu Nerses Aştaraketsi Ermenilerin bu bölgelere yerleştirilmesi konusunda bir proje hazırladı. Çarlığın Tabran’daki elçisi A. S. Griboyedov da bu planın hazırlanması ve uygulanmasında büyük rol oynadı.

Griboyedov, Ermenilerin İran’dan Çarlık topraklarına göç ettirilmesi ile ilgili şöyle yazıyordu: “Ermenilerin Persiya’dan (İran) göç edilmesi için uygulanan yöntemler hakkında ve onların şimdi bizim vilayetlerde yerleştirilmesi konusunda benim aracılığımla daba muteber bilgi almanız gerekir. Ermeniler sadece Rusya’ya itibar etmekle ve onun yasaları altında olmak arzusu ile hareket ediyorlardı. Ermenilerin büyük bir kısmı Müslüman toprak sahiplerinin topraklarında yerleştirildi. Bu zaman toprak sahiplerinin Müslümanların büyük bir kısmı göç kamplarında olmuşlardır. Ağaç (odun) tedarik edilmemiştir. Göçmenler buraların çok dar olduğunu diyorlar ve Müslümanları sıkıştırıyorlardı...”

Devletin para yardımları tamamen akılsız dağıtılmıştı, ihtiyacı olanların sayısı ve kime ne kadar gerekli olduğu konusunda doğru bilgi olmadan, dilenciler gibi her kişiye bir iki ruble dağıtılmıştı...

Buradaki vilayet Başkanı, yeni gelmiş Ermenilerin fazlasını Aras Nebri’nin o tarafına yerleştirmek istiyordu, fakat onlar ilk kez yerleştirdikleri yerlerde kalmak istemişlerdi... Bence, bu Ermeniler bizim Gürcistan Ermenilerinden,

(3) G. A. Potyomkin, Rusya İmparatoru II. Yekaterina’nın (1762-1796) gözdesiydi. 1776 yılında o, Novorosiysk, Azov ve Heşterhan Genel Vâlisi olarak atanmıştır. 1784 yılında II. Yekaterina G. A. Potyomkin’e general-feldmareşal rütbesini verdi ve onu Askeri Heyetin başkanı ve “Tavriya Vilayeti” olarak isimlendirilen Kırım’ın Genel Vâlisi olarak atadı. XVIII. yüzyılın 80’li yıllarında Rusya İmparatorluğu devlet yönetimi ve dış politikası fiili olarak G. A. Potyomkin’in elinde toplanmıştı.

yani hazineye fayda vermeyenlerden bayli faydalıdır, Persiya'dan (İran) gelenler çoğunlukla sanatkârlar ve çiftçilerdir".⁴

10 Şubat 1828'de imzalanan Türkmen-çay Antlaşması ile Ermenilerin Güney Azerbaycan'a göç ettirilmesi için yasal dayanak oluşturuldu. Antlaşmanın 15. maddesinde Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait şartların yaratılacağı ifade edilmiştir. Maddede açıkça belirtilmese de Güney Azerbaycan'dan Ermeni ailelerin Kuzey Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesine imkân sağlanmıştır.

Ermenilerin yerleştirilmesini sağlamak için İrevan ve Nahçıvan'da göç komiteleri oluşturuldu. Göçmenlere önemli ayrıcalıklar sağlandı. 6 yıl içinde vergilerden muhaf tutuldular, onlara İran'dan alınan tazminat hesabından para verildi.

XVIII. yüzyılın sonu-XIX. yüzyılın başlarında İrevan Hanlığı'nın nüfusu ve dini etnik yapısının belirlenmesi için asıl kaynak İ. İ. Şopen'in Rusya hükümetinin talebi ile 1829-1832 yıllarında düzenlediği "Kamerale Tasvir" dir. İ. İ. Şopen'in⁵ verdiği bilgilerden hareketle G. Bornotyan'ın kaydettiğine göre, Rusya işgali öncesinde Ermeniler İrevan Hanlığı nüfusunun % 20'sinden fazlasını oluşturmamışlardır. Sahte ve yapay "Ermeni ilçesi"nin kuruluşu sırasında burada 107.224 kişi yaşamıştır. Bunlardan 81.749'u Azerbaycan Türkü, 324'ü Kürt, 25.151'i ise Ermeni idi⁶.

Hanlıkta Azerbaycan (Türk) halkının sayısını belirlerken, İrevan Hanlığı'nda bulunan 521 köyden 153'ünde Müslümanların bulunduğu dair herhangi bir kayıt düşülmemiştir⁷. Kanaatimizce söz konusu köylerin Azerbaycanlı halkı ya askeri operasyonlar sırasında helak olmuş, ya da Rus işgalinden sonra köylerini terketmek zorunda kalmışlardır. Eğer biz her köyde ortalama her biri 5 kişiden oluşan 25 ailenin yaşadığını varsaysak, yaklaşık 19.125 rakamına ulaşacağız. Kullan-

duğumuz temel kaynakta verilen bilgilere göre söz konusu dönemde İrevan Hanlığı'nda 521 meskun, 310 terkedilmiş köy vardı⁸. Şüphesiz terkedilmiş 310 köyün sakinleri, burayı terketmek zorunda kalmış veya kovulmuş Azerbaycan Türkleri idi. Eğer bu köylerde de her biri 5 kişiden oluşan 25 ailenin yaşadığını varsaysak, her köyde 125 kişinin, 310 köyde ise yaklaşık 38.750 kişinin yaşadığını söyleyebiliriz⁹. Böylece Rus işgali öncesinde İrevan Hanlığı'nda Azerbaycan Türklerinin gerçek sayısı yaklaşık 139.614 kişiye ulaşmaktadır. Rus işgali öncesinde Hanlık topraklarında yaşayan Ermeniler, toplam nüfusun %15'inden fazlasını oluşturmamışlardır. Böylece halkının çoğunluğu Ermeni olmayan bir bölge, 1828 yılında Rus yetkililer tarafından yapay olarak kurulmuş "Ermeni ilçesi"nin merkezine dönüştürüldü. Sonraları, Rus hükümet birimleri bu bölgeye çok sayıda Ermeni nakletmişlerdir.

Bornotyan'ın sözlerine göre, "Ermeniler İrevan Hanlığı'nda hiçbir zaman halkın ekseriyetini oluşturmamış, hatta Müslümanlarla aynı sayıda bile olmamışlardır. İran hakimiyeti döneminde bu bölgede Ermenilerin çoğunlukta olduğuna dair hiçbir delil ve bilgi de bulunmamaktadır" demektedir¹⁰. Bu bölgede yalnız Rus işgalinden sonra binlerle müslümanın¹¹ (38.750 kişinin) göç etmesinden, Kaçar Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan yaklaşık 45.207¹² (1832 yılı verilerine göre)

(4) Griboedova A. S., 1917, 267-270.

(5) İvan İvanoviç Şopen (1798-1870) yaklaşık 1825 yılında Rusya'ya gelmiş, uzun süre Kafkasya'da görev yapmış, daha sonra ise Rusya İmparatorluğunun Devlet Emlak Bakanlığı'nda çalışmıştır. O, Kafkas valisi J. F. Paskeviç'in talebi ile Kafkasya'nın haritasını hazırlamış, sonra bu haritanın verileri "Rusya İmparatorluğuna Katıldığı Dönemde Ermeni Vilayatinin Durumuna Dair Tarihi Yapıt" (Sankt Petersburg, 1852) isimli esere eklenmiştir. Söz konusu eser, Rusya işgali öncesi ve sonrasında İrevan Hanlığı topraklarında demografik duruma ve halkın etnik yapısına aid yegane, en güvenilir kaynaktır.

(6) Şopen: 1852, 635-642.

(7) Bornotyan'ın fikrine, "İran hükümlerinin yıllarında bu durum imkansız görünmektedir" (Bournoutian: 1992, 38).

(8) Şopen: 1852, 509-517.

(9) Bu, 1828-1832 yıllarında yalnız İrevan Hanlığını terketmiş halkın yaklaşık sayısıdır.

(10) Bournoutian: 1992, 60.

(11) Bornotyan'a göre Rus işgalinden sonra yaklaşık 35.000 Müslüman "Doğu Ermenistan"dan göç etmiştir (Bournoutian: 1996, 78).

(12) Şopen'in sayımında 1832 yılı bilgilerine göre İrevan Eyaletinin nüfusu 115.155 kişi olmuş ve bunlardan 65.280'i Ermeni, 49.875'i Müslüman (Azerbaycan Türkleri) ve 7813'i ise Kürttü. Ermenilerden 20.073'ü burada doğmuş, 45.207'si ise göç ettirilmişlerdir (Şopen: 1852, 635-642).

ve 57.226¹³ (1840 yılı verilerine göre) Ermeninin gelmesinden sonra Hıristiyan (Ermeni) halkın sayısı önemli ölçüde arttı. Kaçar Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarından bu bölgeye çok sayıda Ermeni'nin göç ettirildiğini birçok kaynak onaylamaktadır. Örneğin, A. S. Griboyedov¹⁴ mektuplarının birinde şunları kaydetmiştir: “Eçmiedzin'den gelmiş Ermeni Piskoposu Nerses bana, eyaletimize yerleşmek için Araz'ın öteki tarafından gelmiş 8000 Ermeni ailesinden bahsetmiştir.” Söz konusu mektup 26 Haziran 1828 yılında yazılmıştır¹⁵.

Kuzey Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi *İrevan* Hanlığından Azerbaycanlı Türklerin zorunlu olarak göç etmesinin temel nedeni Rus yönetim kademeleri tarafından “dayanılmaz ortam”ın oluşturulması idi. Bununla birlikte Rus hükümeti, Azerbaycanlıların ata yurtlarından göçünü engellemek bir tarafa, tam tersi hareket etmekteydi. Rus hükümetinin göç politikası, tarihi vatanlarında Azerbaycanlıların sayısının keskin şekilde azalmasına neden oldu. Ermenilerin toplu şekilde göç ettirilmesi sonucunda *İrevan* Eyaleti'nin kuzey ve orta kısmında Azerbaycan Türklerinin sayısı önemli ölçüde azaldı. Kafkasya'da Rus ordularının kumandanı İ. Paskeviç, 1828 yılının nisan ayında Müslüman göçmenlerin “Rus sınırına” dönüşünü yasaklayan bir ferman yayınladı¹⁶.

Ermenilerin toplu şekilde göç ettirilmesi sonucunda Azerbaycan'ın öteki bölgelerinde olduğu gibi, *İrevan* Eyaleti'nde de halkın etnik yapısı gözle görülür değişikliklere maruz kaldı. Rus işgaline kadar *İrevan* Hanlığı'nda Ermeniler, halkın % 20'sinden daha azını oluşturuyor iken 1832-1835 yıllarında bu rakam artık % 50'den fazlaydı¹⁷. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarında planlı şekilde yerleştirilme süreci XIX. yüzyıl boyunca ve sonraki yüzyıllarda da devam etti. Azerbaycan topraklarına nakledilmiş Ermenilerin sayısı arttıkça, onların yerli Azerbaycan Türklerinin topraklarına, mülklerine karşı arazi iddiaları ortaya çıktı ve artmaya başladı.

Rus işgalinden sonra Azerbaycanlı halkın toplu şekilde, zorunlu olarak Güney Azerbaycan'a göçmesi, karşılığında çok sayıda Ermeni'nin daha çok *İrevan* Hanlığı topraklarına nakledilmesiyle birlikte, Türkmençay (14 ve 15. maddelere göre) ve Edirne Barış Antlaşmalarına göre Kaçar ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler özel şartlarla “Rus mülklerine” yerleşme imkanı elde ettiler. Rus tarihçi ve etnografi N. N. Şavrov'un iddiasına göre iki yıl içinde Ruslar tarafından işgal edilmiş topraklara yaklaşık 124.000 Ermeni nakledilmiş ve buraya yerleştirilmiştir: “Biz göç işlemine Zakafkasya'ya (Güney Kafkasya-N. G.) Rusların yerleştirilmesinden değil, diğer halkların yerleştirilmesinden başlamışız... 1826-1828 yılı savaşından sonra iki yıl içinde yani, 1828 yılından 1830 yılına kadar biz Güney Kafkasya'ya 40.000'den fazla İran ve 84.000 Türkiye Ermenisini nakletmiş ve onları Ermeni halkının yok denecek kadar az olduğu Yelizavetpol, Tiflis ve *İrevan* eyaletlerindeki en verimli hazine (devlet) arazilerine yerleştirmişiz. Yerleşmek için kendilerine 200.000 desyatinden^{18*} fazla hazine arazisi ayrılmış, Müslümanlardan 2 milyon rubleden fazla değeri olan şahsi topraklar alınmıştır. Bu Ermeniler Yelizavetpol eyaletinin Dağlık kısmında (*şimdiki* Dağlık Karabağ- N.G.) ve Göyçe Gölününün (*şimdiki* Sevan- N.G.) kıyılarında yerleştirildiler. Unutulmamalıdır ki, bu bölgelere resmi olarak 124.000 Ermeni'nin dışında çok sayıda Ermeni gayrı-resmi olarak yerleştirilmiştir. Kırım Kampanyasından (1853-1856 yıllarındaki Kırım savaşından- N.G.) sonra kesin olarak kayıt altına alınmış, belli sayıda Ermeni nakledilmiştir”¹⁹.

Böylece, XVIII-XIX. yüzyıllar boyunca Rusya'nın Güney Kafkasya'daki imparatorluk siyasetinin temelini, bölgede üstünlüğü elde etmiş Osmanlı ve Kaçar Devleti aleyhine

(13) Şopen'in verdiği bilgilere göre son 8 yılda “Ermeni Vilayeti” Ermenilerinin sayısı 57.226 kişi artmıştır. (Şopen: 1852, 540).

(14) Kaçar Devletinde dönemin Rus Büyükelçisi.

(15) Enikolopov: 1963, 104.

(16) AKAK: 1878, 490.

(17) Safarov: 2004, 121.

(18) 1,09 hektarlık ölçü birimi.

(19) Şavrov: 1911, 59.

askeri-siyasi çatışmada, askeri zemin oluşturulması amacıyla hizmet edebilecek “tampon bölge”nin kurulması düşüncesi oluşturulmaktaydı. Bununla birlikte Rusya'nın yürüttüğü siyaset, Rus çıkar ve menfaatlerine hizmet etmekte ve Kafkasya Hıristiyanlarının²⁰ ve özellikle Ermenilerin çıkarlarına uygundu. Şüphesiz Rusya'nın Güney Kafkasya'da yürüttüğü bu politikanın en büyük kurbanı Azerbaycan halkı olmuştur.

Rusların siyaseti daima, Türk birliğini önleme ve sekteye uğratma üzerine kurulmuştur. Türk birliğini önlemek için tarihi Azerbaycan toprakları, Zengezur, Mehri, Gökçe ve İrevan Hanlığı Ruslar tarafından Ermenilere “hediye” edildi. Rusya'nın Kafkasya'da çağlardan beri devam eden milli politikası, Türkiye ile Kafkasya'daki Azerbaycan'ın arasına uydu görevini yürütecek bir Ermeni Devleti yerleştirerek, irtibatlarını koparmak üzerine kuruludur.

6 Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Rus işgali öncesinde Azerbaycanlıların, İrevan Hanlığı nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturduğu yazılı kaynaklar açık şekilde bildirmektedir. XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycanlılar İrevan Hanlığındaki öz yurtlarında misafire dönüştüler. Onlar ayrımcılık ve sınır dışı edilmeye maruz kaldılar ve Ermeni göçmenler Rusya resmi çevrelerinin himayesi ile bu bölgelere yerleştirildiler. Asıl vatani bilim dünyasında hala tartışma konusu olan Ermeniler, Rus hükümetinin rehberliği ve ilgisi sonucunda Azerbaycan toprakları hesabına kendilerine “Vatan” edindiler.

Kaynakça

“AKAK (*Akti Sobrannie Kafkazskoy Arkeologičeskon Komisssey*)” (1878), *Arkhiv Glavnogo Upravleniya Namestniki Kafkazskogo*, Cilt 7, Sayı 438, Tiflis.

ATKİN Muriel (1980), *Russia and Iran 1780-1828*, Minneapolis.

BOURNOUTIAN G. A. (1996), “The Ethnic Composition And The Socioeconomic Condition Of Eastern Armenia In The First Half Of The Nineteenth Century”, *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, s. 69-86.

BOURNOUTIAN G. A. (1992), *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule 1795-1828*, California and New York.

ENİKOPOLOV İ. K. (1963), *Pismo A. S. Griboedova k K. V. Nesselrodu*. *Izvestiya AN Armanskoy SSR, Obshhestvennye nauki*, № 5, s. 101-107.

GRİBOEDOVA A. S., “Polnoye sobraniye sochineniy”, Vol. 3. Moscow, 1917.

LOCKHART L. (1958), *The Fall of The Safavi Dynasty and The Afghan Occupation of Persia*, Cambridge.

MİNORSKY V. (1949), *Tadbkirat el-Muluk: A Manual of Safavid Administration*, Translated and Explained by V. Minorsky, London.

RAHMANİ A. A. (1981), *Azerbaydjan v Konçe XVI i v XVII veke (1590-1700 godı)*, Bakü.

SAFAROV R. F. (2004), “Dinamika Etničesko-go Sostava Naseleniya İrevanskoy Gubernii v XIX.-naçale XX veka”, *Izvestiya Naçionalnoy Akademii Nauk Azerbaydjana*, №4.

ŞAVROVN. N. (1911), *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkaze*, Sankt-Peterburg.

ŞOPEN İ. İ. (1852), *İstoričeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy Oblasti v Epoku ee Prisoedineniya k Rossiyskoy İmperii*, Sankt-Peterburg.

(20) Atkin: 1980, 30.